महिला सशक्तीकरणले उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान : बछौली गा.वि.स., चितवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

टिका देवी पौडेल

भर्ना क्रमाङ्क : २८८१

परिक्षा क्रमाङ्क : २८०२९६

भर्ना वर्ष : २०६७

त्रि.वि दर्ता नं. :९-२-४८-३५६३-२००४

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)

यस शिक्षा शास्त्र केन्द्रिय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयको स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकत्ता परिपुर्तिको लागि "महिला सशक्तिकरणले उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पुयाएको योगदान, बछौली गा.वि.स. चितवन" शिर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवं सल्लाहमा टिका देवी पौडेलले तयार पार्नु भएको हो । उक्त शोधपत्र स्नातकोत्तर तह उपाधिका लागि योग्य भएकोले सिफारिस गर्दछु ।

....

पद्मा कोइराला

(शोध निर्देशक)

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय

विभाग

मिति : २०७३।१२।........

स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER)

केन्द्रिय विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितिय वर्षको आंशिक आवश्यकक्ता परिपुर्तिको लागि टिकादेवी पौडेल द्वारा प्रस्तुत "महिला सशक्तिकरणले उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पुयाएको योगदान, बछौली गा.वि.स. चितवन" शिर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि योग्य ठहरिएकोले स्वीकृति गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख ....
उप-प्रा. मिनराज पौडेल

२. बाह्य सुपरिवेक्षक ....
प्रा.डा. महेश राज दाहाल

३. शोध निर्देशक ....
पद्मा कोइराला

मिति : २०७३/१२/........

Date :

कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT)

प्रस्तुत महिला सशक्तिकरणले उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान, बछौली गा.वि.स. चितवन शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह द्वितिय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको हो ।

यो अध्ययन सम्पन्न गर्ने क्रममा पत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरु प्रति हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । सर्वप्रथम म यो अध्ययनलाई सफल पार्नको लागि यस शोधपत्रको शीर्षक चयन देखि लिएर यसको लेखन र सम्पादनको लागि सहज रुपमा आफ्नो अमुल्य समय दिई निरन्तर रुपमा सल्लाह सुझाव, प्रेरणा र उत्साह दिई कुशल मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नु हुने शोध निर्देशक अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका श्रद्धेय गुरु पद्मा कोइराला ज्यू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी शोधपत्र लेख्ने सु-अवसर प्रदान गरिदिनुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख उप प्रा. मिनराज पौडेल ज्यू प्रति पनि सदा आभारी छु । यस अध्ययनलाई सफल बनाउनको लागि आवश्यक प्रेरणा तथा हौसला प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण श्रद्धेय गुरुवर्गहरु लाई पनि धन्यवाद दिन चहान्छु ।

स्थलगत अध्ययनमा जाँदा तथ्याङकहरु संकलन गर्ने क्रममा आवश्यक सहयोग तथा खुलस्त रुपमा प्रश्नहरुको उत्तर दिई सहयोग गर्नुहुने सम्बन्धित महिलाहरु प्रति पनि आभारी छु । शोधकार्यको लागि आवश्यक सामाग्री उपलब्ध गराउने गा.वि.स. कार्यालय बछौली, चितवन, महिला बाल बालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाण्डौं, राष्ट्रिय महिला आयोग काठमाण्डौं, महिला विकास संस्था, जयमंगला तथा अन्य कार्यलयहरुप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो अध्ययन प्रति मलाई सदैव जागरुक र सचेत तुल्याउदै जीवनमा हरेक पक्षमा शिक्षा र सफल भविष्यको कामना गर्दै सहयोग गर्नुहुने मेरो आदरणीय श्रीमान् ठाकुर प्रसाद अधिकारी,बुवा स्व. एकनारायण पौडेल र माता चन्द्रदेवी पौडेल मा समेत कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहान्छु । मेरो अध्ययनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा सधैं सहयोग पुऱ्याएकी शान्ती कुमारी शर्मा, द्रौपती पौडेल, माया पौडेल, भाई पिताम्बर पौडेल र अग्नि पौडेल प्रति सदा

ऋणी छु । त्यसैगरी यो शोध कार्यको लागि सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण साथी भाईका साथै शोध पत्र लाई कम्प्यूटर टाइप गरी सेटिङ्ग गरि छपाई कार्यमा सहयोग गरिदिने रामकृष्ण न्यौपानेलाई धन्यवाद दिन चहान्छु ।

मिति :

....

टिकादेवी पौडेल (अधिकारी)

शोधकर्ता

सारसंक्षेप (ABSTRACT)

महिला सशक्तिकरणले उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पुऱ्याएको योगदानः बछौली गा.वि.स., चितवन शिर्षकको यो शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य महिलाहरुको सामाजिक अवस्थाको पहिचान गर्नु, महिलाहरुको सशक्तिकरणले उनिहरुको आर्थिक विकासमा पुयाएका योगदानको विश्लेषण गर्नु र पारिवारिक निर्णय प्रकृयामा महिलाहरुको सहभागिता पत्ता लगाइ विष्लेषण गर्नु रहेको छ । यो अध्ययन गर्नको लागि १०२ जना विवाहित महिलाहरुलाई छनौट गरिएको थियो । यो अध्ययन पुरा गर्न प्राथमिक र सहायक तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कमा स्थलगत सर्वेक्षण गरी तथ्याङक संकलनको लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवोलकन जस्ता विधि र तरिकाहरु अपनाइएको थियो । यस अध्ययनमा १०२ घरधुरीका १०२ जना विवाहित महिलाहरुलाई छनौट गरिएको छ । तथ्याङ्कलाई तालिका र वृत्त चित्रद्वारा दर्शाई विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनको निष्कर्ष अनुसार अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु सशक्तिकरण तर्फ उन्मुख भएको पाइएता पनि अध्ययन क्षेत्रका धेरै जसो महिलाहरु घरायसी कामकाजमा व्यस्त रहेका पाईएको छ । सकृय भन्दा निष्कृय महिलाहरुको संख्या बढि रहेको छ । रोजगारीको क्षेत्रमा पनि प्राविधिक शिक्षाको कमिको कारण उल्लेखनिय रुपमा वृद्धि भएको पाइदैन तथापि यस क्षेत्रमा पर्यटकिय रुपमा परिचित सौराह नजिक पर्ने हुनाले यहाँका होटलहरुले सानो ठुलो रोजगारीको अवसर प्रदान गरेको छ । जसले उनिहरुको जिवनस्तर उकास्न ठुलो मद्दत मिलेको छ । यहाँका अधिकांश महिलाहरु कृषि पेशामा पनि आवद्ध छन् । यहाँको भु भाग समतल र मलिलो भएको कारण खाद्यान्न उत्पादन पनि राम्रो नै हुने गरेको छ । तर यस्ता पेशाको मुल्याङकन कम भएको पाइन्छ ।

महिलाहरुलाई सामाजिक, आर्थिक र निर्णय प्रकृयामा अगाडि बढाउन विभिन्न प्रयासहरु भएता पनि समाजमा परम्परागत रुपमा चलिआएका मुल्यमान्यताहरुका कारण उनिहरु अगाडि बढ्न सकिराखेको पाइदैन । यसका लागि त्यस्ता मुल्यमान्यताका जगहरुलाई भत्काउन सचेतनामुलक कार्यक्रमका साथै सरकारी निति नियमहरु कडाइका साथ कार्यान्वयन हुन जरुरी छ । जब महिलाहरु समाजमा सशक्त रुपमा अगाडी बढ्छन तब मात्र देशले सोचे अनुरुप विकासको फड्को मार्न सक्दछ । अन्यथा विकासको नाम मात्र

जपिरहनुको कुनै अर्थ हुनेछैन । तसर्थ महिला विभेदको अन्त्य गरी महिलालाई सशक्त रुपमा अगाडी बढाउनु आजको समाजको अपरिहार्यता हो । जसको लागि सरकारले निति नियम बदलिदो परिवेश अनुसार परिमार्जन गर्दै कार्यान्वयन तर्फ लैजानु पर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची (TABLE OF CONTENTS)

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER) **i**

स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER) **ii**

कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT) **iii**

सारसंक्षेप (ABSTRACT) **v**

विषयसूची (TABLE OF CONTENTS) **vii**

तालिका सूची (LIST OF TABLE) **xiii**

चित्र सूची (LIST OF FIGURE) **xiv**

संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATIONS) **xv**

अध्याय-एक (CHAPTER - ONE) **१-१०**

१. परिचय (Introduction) १

१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमि (Background of the Study) १

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problems) ४

१.३ अध्ययनको उदेश्यहरु (Obejectives of the Study) ५

१.४ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु (Research Questions) ६

१.५ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study) ७

१.६ अध्ययनको सिमा (Dilimitation of the Study) ८

१.७ मुख्य शब्दावलीको कार्यात्मक परिभाषा (Operational Definition of Key Terms) ९

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study) १०

अध्याय-दुई (CHAPTER - TWO) **११-२३**

२. सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अवधारणात्मक ढाँचा (Review of Related Literature and Conceptual Framework) ११

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Theoritical Literature) ११

२.२ पुर्व साहित्यको समिक्षा (Review of Empirical Literature\Previous Studies) १२

२.३ अध्ययनका लागि पुर्व अध्ययनको प्रयोग (Implication of the Review for the Studies) १७

२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap) १८

२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Frame Work) १९

२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Frame Work) २२

अध्याय- तिन (CHAPTER - THREE) २४-२७

३. अनुन्धान विधि र प्रक्रिया (Methods and Procedures of the Research) २४

३.१ अध्ययन ढाँचा (Research Design) २४

३.२ तथ्याङ्कको स्रोतहरु (Sources of Data) २४

३.२.१ प्राथमिक तथ्याङ्क (Primary Data) २४

३.२.२ सहायक तथ्याङ्क (Secondary Data) २५

३.३ जनसंख्या नमुना आकार र नमुना छनौट रणनिति (Population Sample Size and Sampling Strategy) २५

३.३.१ जनसंख्या (Population) २५

३.३.२ नमुना आकार (Sample Size) २५

३.३.३ नमुना छनौट रणनिति (Sample Selection Strategy) २५

३.४ अध्ययनको क्षेत्र (Study Area) २६

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रकृया (Data Collection Procedures) २६

३.६ तथ्याङक संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection) २६

३.६.१ प्रश्नावली (Questionnaire) २६

३.६.२ अवलोकन निर्देशिका (Observation Guide) २७

३.७ तथ्याङ्क संकलनका तरिकाहरु (Techniques of Data collection) २७

३.७.१ अन्तरवार्ता (Interview) २७

३.७.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) २७

३.८ तथ्याङकको विश्लेषण र व्याख्याको प्रकृयाहरु (Data Analysis and Interpretation Procedure) २७

अध्याय-चार (CHAPTER - FOUR) २८-५४

४. नतिजाको व्याख्या र विश्लेषण (Analysis and Interpretation of Result) २८

४.१ चितवन जिल्लाको परिचय (Introduction of Chitawan District) २८

४.२ वछौली गा.वि.स. को परिचय (Introduction of Bachhauli V.D.C.) २९

४.२.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Condition) ३०

४.२.२ सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक अवस्था (Social Cultural and Educational Condition) ३०

४.२.३ जनसंख्या र घरधुरीको अवस्था ३१

४.३ नमुना छनोट घरपरिवारको जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographic Condition of Sampled Family Size) ३२

४.३.१ उमेरगत जनसंख्या (Age Wise Population) ३२

४.३.२ पेशाको आधारमा जनसंख्या (Population Distribution by Occupation) ३२

४.३.३ परिवारको किसिम (Types of Family) ३४

४.३.४ अध्ययन क्षेत्रमा खानेपानी श्रोतको विवरण -Details of Water Source on Study Area_ ३४

४.३.५ महिला सशक्तिकरणका सुचकहरु (Indicator of Women Empowerment) ३५

४.३.६ छोराछोरी प्रतिको धारणा (Concept Towards Children) ३५

४.३.७ महिलाहरुको शिक्षाको अवस्था (Education Status of Women) ३६

४.३.८ दाईजो प्रथा सम्बन्धी धारणा (Concept Towards Dowry System) ३७

४.३.९ घरायसी कामकाजमा पुरुषले गर्ने सहयोगको अवस्था (Condition of Provided by ३८

४.३.१० विवाह गर्दाको उमेरको विवरण (Details of Married Age) ३९

४.३.११ विरामी हुँदा जाने ठाँउ (Places of Treatment) ३९

४.३.१२ मासिक स्राब (Mensuration) ४०

४.४ नमुना छनौट मा परेका महिलाहरुको आर्थिक अवस्था (Economics Status of Sampling Selected Women) ४०

४.४.१ महिलाहरुको स्रोतगत वार्षिक आम्दानी (Sectorial Income of Sampled Women) ४१

४.४.२ नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको तहगत वार्षिक खर्च विवरण (Level Wise Expenditure of Sampled Women) ४१

४.४.३ नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको क्षेत्रगत वार्षिक खर्च (Sectoral Expenditure of Sample Women) ४३

४.४.४ महिलाहरुको पारिवारिक वचत विवरण (Family Saving of Details) ४३

४.४.५ घर जग्गाको स्वामित्व -Wonership of House and Land_ ४४

४.५ निर्णय प्रकृयामा महिलाहरुको संलग्नताको अवस्था -Status of Women Participetion on Decision_ ४५

४.५.१ निर्णय प्रकृया - Decision Making_ ४६

४.५.२ विवाह गर्दाको किसिम -Type of Marrige_ ४७

४.५.३ परिवारनियोजनका साधनको प्रयोगको अवस्था -Status of Use of Family Planning Device_ ४७
४.५.४ गर्भपतन सम्बन्धि धारणा -Concept Toward Abortion_ ४८
४.६ महिला सशक्तीकरण सम्बन्धि धारणा -Concept Towards Women Empowerment_ ४९
४.६.१ आर्थिक रुपमा सक्षम हुने सम्बन्धमा -Regarding Economic Efficient_ ४९
४.६.२ पुरुष दमन र शोषण विरुद्ध सम्बन्धमा -Regarding Male Domination and Against_ ४९
४.६.३. शिक्षाको क्षेत्रमा -Educational Field_ ५०
४.६.४. सरकारी तथा गैर सरकारी संस्था सम्बन्धमा -Regarding of Government and Non-Government Organization_ ५०
४.६.५. लैङ्गिक विभेद सम्बन्धमा -Gender Discrimination Regarding_ ५०
४.६.६.सामाजिकीकरण सम्बन्धमा -Regarding Socialization_ ५१
४.६.७. सामाजिक विभेदको अन्त्य सम्बन्धमा -Social Discrimination Regarding_ ५१
४.७ सारांश (Summary) ५१
cWofo–kfFr (CHAPTER- FIVE) ५५-५८
५. निष्कर्ष र सुझावहरु (Conclusion and Recommendation) ५५
५.१ निष्कर्ष (Conclusion) ५५
५.२ सुझाव (Recommendations) ५६
५.२.१ निति सम्बन्धित सुझावहरु (Policy Related Recommendations) ५८
५.२.२. प्रयोगात्मक क्षेत्रसंग सम्बन्धित सुझावहरु (Practice Related Recommendations) ५८

५.२.३. आगामि अनुसन्धान संग सम्बन्धित सुझावहरु (Further Research Related ५८

सन्दर्भसुचि (REFERENCES)

अनुसुचि १ (APPENDICES)

तालिका सूची (LIST OF TABLE)

तालिका ४.० : बछौली गा.वि.स को शैक्षिक अवस्था ३१

तालिका ४.१ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको उमेरगत विवरण ३२

तालिका ४.२ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको पेशागत विवरण ३३

तालिका ४.३ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको परिवार किसिम ३४

तालिका ४.४ : अध्ययन क्षेत्रमा खानेपानी स्रोतको विवरण ३४

तालिका ४.५ : अध्ययन क्षेत्रका महिला सशक्तिकरणका सुचकह ३५

तालिका ४.६ : छोराछोरी प्रतिको धारणा ३६

तालिका ४.७ : अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थाको विवरण ३७

तालिका ४.८ : उत्तरदाता महिलाहरुको दाईजो प्रथा प्रतिको धारणा ३७

तालिका ४.९ : घरायसी काममा पुरुषको सहयोगको विवरण ३८

तालिका ४.१० : उत्तरदाता महिलाहरुको विवाह गर्दाको उमेर विवरण ३९

तालिका ४.११ : उत्तरदाता महिलाहरुको विरामी हुँदा जाने ठाँउको विवरण ४०

तालिका ४.१२ : अध्ययन क्षेत्रको महिलाको स्रोतगत वार्षिक आम्दानी विवरण ४१

तालिका ४.१३ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको तहगत वार्षिक खर्च विवरण ४२

तालिका ४.१४ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको क्षेत्रगत वार्षिक खर्च विवरण ४३

तालिका ४.१५ : अध्ययन क्षेत्रका महिलाको वार्षिक वचत विवरण (२०६९/०७०) ४४

तालिका ४.१६ : नमुना छनौटमा परेका महिलाहरुको घर जग्गाको स्वामित्व सम्बन्धि विवरण ४४

तालिका ४.१७ : नमुना लिईएका महिलाहरुको निर्णय प्रकृयाको विवरण ४६

तालिका ४.१८ : उत्तरदाता महिलाहरुको विवाहको किसिम ४७

तालिका ४.१९ : परिवारनियोजनका अस्थायी साधनको प्रयोग सम्बन्धि विवरण ४८

तलिका ४.२० : गर्भपतन सम्बन्धमा उत्तरदाता महिलाको धाारणा ४८

चित्र सूची (LIST OF FIGURE)

चित्र नं. ४.१	३३
चित्र नं. ४.२	४२
चित्र नं. ४.३	४५

संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATIONS)

गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
वडा. नं.	:	वडा नम्बर
यु.एन.	:	यूनाइटेड नेसन
जि.वि.स.	:	जिल्ला विकास समिति
न.पा.	:	नगरपालिका
कि.मि.	:	किलोमिटर
त्रि.वि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यामिक विद्यालय
मा.वि.	:	माध्यामिक विद्यालय
प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
UNDP	:	United Nation Development Program